

**O‘ZBEK TILI LEKSIK MA’NOLARI VA SEMASIOLOGIK TAHLIL:
SO‘Z MA’NOLARI TURLARI**

Nazarova Sabrina Zafarjon qizi
NamDU Filologiya fakulteti o‘zbek tili yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada semasiologiya tushunchasi, so‘z leksik ma’nosining tuzilishi, uzual va okkazional ma’nolari hamda so‘z ma’nolarining turlari batafsil o‘rganiladi. So‘zlar denotativ, konnotativ, informatika, pragmatik va boshqa ifoda turlari orqali axborot tashiydi. Shuningdek, nominativ, figural, asos, yasama, arxaik, etimologik, hosila va tobe ma’nolar kabi leksik ma’no turlari tahlil qilinadi. Maqola so‘z ma’nolarining semantik strukturasi, kontekstda yuzaga chiqishi va nutqda ishlatilishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: semasiologiya, leksik ma’no, uzual ma’no, okkazional ma’no, denotativ ifoda, konnotativ ifoda, nominativ ma’no, figural ma’no, asos ma’no, yasama ma’no, arxaik ma’no, etimologik ma’no, hosila ma’no, tobe ma’no.

Annotation: This article explores the concept of semasiology, the structure of lexical meaning of words, their usual and occasional meanings, and types of word meanings. Words convey information through denotative, connotative, informative, pragmatic, and other types of expressions. Furthermore, lexical meaning types such as nominative, figurative, basic, derived, archaic, etymological, and subordinate meanings are analyzed. The article demonstrates the semantic structure of word meanings, their contextual realization, and usage in speech.

Keywords: semasiology, lexical meaning, usual meaning, occasional meaning, denotative expression, connotative expression, nominative meaning, figurative meaning, basic meaning, derived meaning, archaic meaning, etymological meaning, derived meaning, subordinate meaning.

Аннотация: В данной статье рассматривается понятие семасиологии, структура лексического значения слов, их обычные и окказиональные значения, а также виды значений слов. Слова передают информацию через денотативные, коннотативные, информационные, прагматические и другие виды выражений. Кроме того, анализируются типы лексических значений: номинативные, фигурные, основные, производные, архаические, этимологические и подчинённые значения. Статья показывает семантическую структуру значений слов, их реализацию в контексте и использование в речи.

Ключевые слова: семасиология, лексическое значение, обычное значение, окказиональное значение, денотативное выражение, коннотативное выражение, номинативное значение, фигурное значение, основное значение, производное

значение, архаическое значение, этимологическое значение, производное значение, подчинённое значение

Kirish. Tilshunoslikda soʻz va uning maʼnosi muhim oʻringa ega boʻlib, soʻz orqali insonning fikrlashi, ongidagi tushunchalar, madaniy va ijtimoiy tajribasi ifodalanadi. Tilning leksik tizimi soʻzlar orqali shakllanadi va har bir soʻz maʼlum bir mazmunni ifodalaydi. Shu bois, tilshunoslikning semasiologiya boʻlimi soʻz maʼnolarini, ularning tuzilishi, turlari, kontekstga bogʻliqligi va nutqda yuzaga chiqishini oʻrganadi. Semasiologiya soʻzlarning obyektiv haqiqatlar, hodisalar va tushunchalarni qanday aks ettirishini tahlil qiladi, ularni denotativ (koʻrsatish) va konnotativ (emotsional-uslubiy) jihatlar bilan izohlaydi.

Tadqiqotlar metodologiyasi. Soʻzlarning maʼnosi nafaqat ularning denotativ ifodasida — yaʼni predmet, voqea yoki hodisani bevosita koʻrsatishda, balki konnotativ, pragmatik, informativ va boshqa noanʼnaviy ifoda shakllarida ham namoyon boʻladi. Bu jihatdan semasiologiya tilning leksik boyligini, soʻzlarning kontekstga qarab qanday shakllanishini va turli nutqiy vaziyatlarda qanday ishlatilishini tushunishga yordam beradi. Shuningdek, soʻz maʼnolarining turlari va ularning tuzilishi tilshunoslikning boshqa sohalar bilan bogʻliqdir. Masalan, denotativ va konnotativ ifoda, uzual va okkazional maʼno, nominativ va figural maʼno, asos va hosila maʼno kabi tushunchalar soʻzlarning leksik maʼnosini chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Bu esa nutqni tahlil qilishda, lugʻatlar tuzishda va tilni oʻrganishda ilmiy asos yaratadi.

Shu sababdan semasiologiya soʻzning lingvistik, psixolingvistik va madaniy jihatlarini birgalikda oʻrganadi. Bu sohada amalga oshirilgan tadqiqotlar tilning tarixiy rivojlanishi, etimologiyasi, arxaik va zamonaviy ishlatilishi, soʻzlarning koʻp maʼnoliligi (polisemiya) va kontekstga bogʻliqligini aniqlashga xizmat qiladi. Mazkur maqola semasiologiyaning nazariy asoslarini tahlil qilgan holda, soʻz maʼnolarining turlari va ularning nutqda yuzaga chiqishi jihatlarini keng qamrab oladi.

Tahlillar va natijalar. Soʻzning leksik maʼnosi uning obyektiv borliqdagi narsa, hodisa yoki voqealarni ifodalash qobiliyati bilan belgilanadi. Ferdinand de Saussure tilning belgilar tizimi asosida soʻzni asosiy til birligi deb hisoblagan va soʻz orqali axborot tashilishini taʼkidlagan.[6.] Yu.S. Maslovning taʼkidlashicha, belgi birinchi navbatda idrok qilinadi, yaʼni inson uni eshitish, koʻrish yoki sezish orqali qabul qiladi. Belgi orqali ifodalangan obyekt denotat yoki referent, subʼekt tomonidan idrok qilinadigan mazmun esa signifikat deb yuritiladi.[5.]

Soʻzning leksik maʼnosini tashkil etuvchi asosiy komponentlar quyidagilardir:

Denotativ ifoda – soʻzning predmet yoki hodisani bevosita koʻrsatish qobiliyati. Masalan: kitob, meva, oʻrmon. Bu yerda soʻzning mazmuni uning obyektiv real hodisaga bogʻliq.

Konnotativ ifoda – soʻzning emotsional, uslubiy yoki ijtimoiy boʻyoq bilan boyitilgan maʼnosi. Masalan: sharaflı, shirin, ogʻır yurak kabi soʻzlarda konnotativ ifoda mavjud.

Informatik ifoda – soʻz orqali axborot uzatilishi, yaʼni bilim va malumot berilishi. Masalan: Oʻzbekiston oltini dunyoda yetakchi oʻrinlardan birida.

Pragmatik (ʻragmatik) ifoda – soʻzning boshqa soʻzlar bilan bogʻlanishida yuzaga chiqadigan funksiyasi. Masalan: kitob soʻzi mustaqil ishlatilganda oddiy predmetni bildiradi, lekin “kitob qoʻliga olindi” jumlasida pragmatik maʼno ham mavjud.

Shu tarzda, leksik maʼno soʻzning denotativ va konnotativ qatlamlarini oʻz ichiga oladi, u nutq kontekstida yuzaga chiqadi va turli nutqiy vaziyatlarda oʻzgarishi mumkin.

Semasiologiyada uzual maʼno – soʻzning umumiy, kontekstdan mustaqil va koʻpchilik til foydalanuvchilari uchun tushunarli maʼnosi. Masalan: bahor, yoz, kuz, qish soʻzlari yil fasllarini bildiradi va har doim bir xil axborotni uzatadi. Uzual maʼno tilning standart leksik qatlamiga kiradi va soʻzning semantik strukurasining asosiy qismi hisoblanadi.[1]

Okkazional maʼno esa individual nutq kontekstida yuzaga keladigan maʼno boʻlib, maʼlum bir vaziyatda muallifning subʼektiv niyatini ifodalaydi. Bu maʼno sunʼiy ravishda, kontekstga bogʻliq hosil qilinadi. Misollar:

Boburga bordik – bu yerda “bordik” soʻzi anʼanaviy maʼnoda emas, balki maxsus kontekstda ishlatilgan (masalan, sanatoriyga).

Bu xora niyat oʻz maqsadiga yetolmaydi – “xora niyat” sifatlovchisi odatda tushunilmaydigan tarzda ishlatilgan.

Okkazional maʼnolar ekspressivlikni oshirish, nutqni ixchamlashtirish va muallifning shaxsiy ifodasini kuchaytirish uchun ishlatiladi. Shuningdek, bogʻliq maʼno va allegorik, koʻchma maʼnolar ham okkazional kategoriyaga kiradi.[2.]

Soʻz maʼnolari koʻp jihatdan tahlil qilinadi, ularni quyidagi asosiy turlarga ajratish mumkin:

a) Yasalish va hosil boʻlish jihatidan

Asos maʼno – soʻzning vujudga kelishiga asos boʻlgan birlamchi maʼno. Masalan: koʻz, quloq, burun.

Yasama yoki hosila maʼno – asos maʼnodan hosil boʻlgan ikkilamchi maʼno. Masalan: koʻzini oʻeratsiya qilmoq (koʻzga bogʻliq), burnining uchi qizarmoq (burun bilan bogʻliq).

b) Obyektni ifodalash darajasiga koʻra

Nominativ (toʻgʻri) maʼno – obyektiv predmet yoki hodisani bevosita ifodalaydi. Masalan: yomgʻir, sel, bahor.

Figural (koʻchma) maʼno – predmet yoki hodisaga bevosita bogʻlanmagan, lekin u bilan aloqador maʼno. Masalan: umr bahori, oq yomgʻir, kuz seli.

c) Nutqda yuzaga chiqish holatiga ko'ra

Erkin ma'no – so'zning yuzaga chiqishi kontekstdan mustaqil. Masalan: kurtak yozdi (ko'klam kelishi bilan).

Bog'liq ma'no – so'zning yuzaga chiqishi boshqa so'zlar bilan bog'liq. Masalan: sevgi kurtak yozdi (bu yerda kurtak so'zi sevgi bilan bog'liq).

d) Tarixiy va etimologik jihatdan

Etimologik ma'no – so'zning kelib chiqishi, dastlabki ma'nosi. Masalan: masxara – arabcha masx so'zidan kelib chiqadi.

Arxaik ma'no – eskirgan, hozirgi kundagi til ishlatishida kam uchraydigan ma'no.

Bosh, o'zak ma'no – yangi ma'nolar uchun asos bo'lgan primar ma'no.

Bu tahlil orqali so'zlarning ko'p qatlamli leksik ma'nolari va ularning nutqda ishlatilishi yaxlit tizimda ko'rinadi. Semasiologiya so'zning lingvistik va psixolingvistik jihatlarini o'rganishga imkon beradi.[3.]

Denotat – so'zning ko'rsatadigan obyektiv predmet yoki hodisasi.

Referent – so'z atayotgan real narsa yoki voqea.

Signifikat – so'z orqali idrok qilinadigan ma'no, ya'ni sub'ektiv tushuncha.

Masalan: kitob so'zi denotativ jihatdan o'qiladigan narsa, referent sifatida haqiqiy kitob, signifikat esa inson ongida shakllangan kitob tushunchasidir.[4.]

Xulosa va takliflar. Ushbu maqolada semasiologiya sohasi va so'z ma'nolarining turlari keng qamrovli tarzda o'rganildi. So'z leksik ma'nosining tuzilishi, denotativ va konnotativ ifodalar, shuningdek, informatika va pragmatik jihatlari tahlil qilindi. So'zning uzual va okkazional ma'nolari o'rganilib, uzual ma'no tilning umumiy va ko'pchilik foydalanuvchilari uchun tushunarli qatlamini tashkil qilishi, okkazional ma'no esa individual nutq kontekstida yuzaga kelishi ko'rsatildi.

Shuningdek, leksik ma'nolar turlari – asos, yasama (hosila), nominativ, figural, erkin va bog'liq ma'nolar, etimologik va arxaik ma'nolar, bosh va o'zak ma'nolar, tobe va hosila ma'nolari batafsil tahlil qilindi. Bu tahlil so'zlarning lingvistik, psixolingvistik va ijtimoiy jihatlarini tushunishga imkon beradi.[6.]

Xulosa qilib aytganda, semasiologiya tilshunoslikda so'zning chuqur ma'nosini, uning kontekstga bog'liq xususiyatlarini va nutqdagi funksiyasini o'rganadigan muhim ilmiy yo'nalish ekanligi ko'rsatildi. So'z ma'nosining turlicha qatlamlari va ifodalari nutqiy kommunikatsiyaning samarali bo'lishini ta'minlaydi hamda tilning boyligini ochib beradi.

References/ Литература/Adabiyotlar:

1. O‘zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: FAN, 1984, 198–235 betlar.
2. M. Mirtojiev. O‘zbek tilida polisemiya. – Toshkent: FAN, 1975, 139 bet.
3. H. Nehmatov, R. Rasulov. O‘zbek tili: sistem-leksikologiya asoslari. – Toshkent: Qituvchi, 1995, 36–78 betlar.
4. U. Tursunov, J. Muhtorov, Sh. Rahmatullaev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘zbekiston, 1992, 53–107 betlar.
5. Yu.S. Maslov. Lingvistika va semasiologiya asoslari. – Moskva: Nauka, 1987, 45–76 betlar.
6. F. de Saussure. Course in General Linguistics. – New York: Philosophical Library, 1959, 112–134 betlar.